

Crteži i grafike Dioklecijanove palače Fischera von Erlacha

Dr Duško Kečkemet

redovni profesor Sveučilišta u Splitu

Izvoran znanstveni rad

Dioklecijanova palača u Splitu bila je sadržaj proučavanja, snimanja i pokušaja rekonstruiranja desetak istaknutih evropskih arhitekata, slikara i arheologa, od 17. do 20. stoljeća. Ako izuzmemo nedovoljno vjerodostojne gravure u putopisu Spoona i Whellera u 17. st., stručno su na samom mjestu proučavali i snimali splitsku palaču britanski arhitekt Robert Adam i njegov suradnik Charles Louis Clérissseau i nešto kasnije francuski slikar Louis François Cassas u 18. st., a na početku 20. st. francuski arhitekt Ernest Hébrard i austrijski George Niemann.¹ Nije pouzdano da je mletački renesansni arhitekt Andrea Palladio bio u Splitu jer je tri crteža Dioklecijanove palače i mauzoleja što su se nalazili u njegovom posjedu, a danas su u Engleskoj, mogao nabaviti od nekog drugog crtača.

Pouzdanost pak znademo da austrijski arhitekt Johann Bernhard Fischer von Erlach nije bio u Splitu i da nije na samom mjestu proučavao i snimao Dioklecijanovu palaču, već je nacrtao i skice dobio iz Splita, na temelju njih izradio svoje crteže i rekonstrukciju palače i dao ih gravirati za poznato svoje djelo o najvećim svjetskim građevnim spomenicima. Međutim, dok je Adamovo djelo o splitskoj palači općenito poznato, crteži i rekonstrukcija Dioklecijanove palače tog velikog austrijskog baroknog arhitekta malo su poznati javnosti.

Johann Bernhard Fischer von Erlach (Graz 1656 — Beč 1723) najveći je austrijski arhitekt i jedan od najistaknutijih predstavnika evropskog baroka. Kiparski je zanat učio u oca kipara. Nakon boravka i rada u Italiji (1682—86) vraća se u domovinu i od 1693. posvećuje arhitekturi. Djeluje u Grazu, Salzburgu i Beču, a zatim

¹ Č. Čičin-Šain, *Dioklecijanova palača od Fischera von Erlacha do Hebrarda*. Novo doba, Split, 4. IX. 1937; posebni otisak; D. Kečkemet, *Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 379, Zagreb 1978, str. 7—200.

Austrijski arhitekt J. B. Fischer von Erlach donosi u djelu »Entwurf einer historischen Architectur«, objavljenom u Beču 1721, Leipzigu 1725. i na engleskome u Londonu 1735, među grafikama ostalih istaknutih svjetskih građevina i svoju idealnu rekonstrukciju antičke palače cara Dioklecijana u Splitu i nekih njezinih dijelova. Fischer von Erlachovi crteži za te grafike nalaze se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

Podatke, mjere i crteže poslao je Fischeru von Erlachu iz Splita Ivan Petar Marchi, a te je crteže na licu mjesta izradio slikar Vincenzo Paterni, o kojemu se u radnji govori.

Fischer von Erlachov rad na rekonstrukciji Dioklecijanove palače ostavio je stanovitog traga na projektima nekih njegovih građevina, naročito crkve sv. Karla u Beču.

i u Pragu i Budimu. Uživa zaštitu cara Josipa I, princa Eugena Savojskog i bečkog nadbiskupa, što mu omogućuje mnoge značajne narudžbe za palače i crkve. Car Karlo VI. imenuje ga 1712. glavnim nadzornikom carskih gradnja. Barokni Beč, naročito onaj reprezentativni, umnogome ima njegov pečat. Među ostalim, izradio je projekt za carski dvorac Schönbrunn (ali je pri izvedbi mijenjan) i projekte za bečki carski dvor, Hofburg; Kohnjušnice, Dvorsku biblioteku i dr.

Istaknute su Fischerove plemićke palače u Beču, posebno ona princa Eugena Savojskog. Autor je crkava sv. Trojstva, Kolegijske, Uršulinske i crkve bolnice sv. Ivana u Salzburgu, a naročito se proslavio crkvom sv. Karla Boromejskog u Beču, koju je započeo 1716, ali je dovršena tek nakon njegove smrti 1737. Ta monumentalna crkva najbolje odražava Fischerov von Erlachov barokni stil gradnje, s istaknutim klasicističkim elementima. Vidljivi su utjecaji talijanskog baroka (F. Boromini), smirenije francuske reprezentativne arhitekture XVII. st. i njemačkog baroka (A. Schlüter), kao i oni kasne antike. Crkva sv. Karla centralna je građevina eliptičnog tlocrta s kupolom i svećanim klasicističkim pročeljem, flankiranim s dva visoka stupa sa spiralnim pojasevima reljefa, poput Trajanova stupa u Rimu.

Očeve radove nastavio je i dovršio sin Joseph Emanuel (Beč 1693 — 1742).²

Velika zbirka Fischerovih von Erlachovih crteža čuva se danas u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Broji ukupno 79 crteža, od kojih su 62 predlošci za gravirano izdanje »Entwurf einer historischen Ar-

² A. Ilg, *Die Fischer von Erlach*. Wien 1923; H. V. Lanchester, *Fischer von Erlach*. London 1924; H. Sedlmayr, *Fischer von Erlach der Ältere*. München 1925; isti: *Johann Bernhard Fischer von Erlach*. Wien — München 1956; isti: *Belvedere 1932*; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb 1962, str. 281—282, tab. 280—281.

chitektur«. Do danas nije podrobno znanstveno obrađena, iako je Artur Schneider objavio u jednoj njemačkoj stručnoj reviji već 1932. katalog tih crteža,³ a o crtežima Dioklecijanove palače pisali su zatim u kraćim napisima Arnolfo Bacotich⁴ i Ljubo Karaman.⁵ Najiscrpnija znanstvena monografija o Fischerovu graviranom izdanju je Georga Konotha.⁶ Katalog izložbe Fischera von Erlacha 1956—1957. u Grazu, Beču i Salzburgu, na kojoj su bili izloženi i zagrebački crteži, sastavio je Hans Aurenhammer,⁷ koji je tom prigodom dao kraći osvrt i u »Bullettinu« Jugoslavenske akademije.⁸ O Fischeru von Erlachu pisano je dosta, ali su njegovi crteži i gravure Dioklecijanove palače tek usput spominjani ili nisu uopće.

Nije čak razjašnjeno koje je crteže u toj bogatoj zbirci radio Fischer von Erlach otac, a koje sin, iako je pod gravurama kao crtač naveden (delineatur) Fischer von Erlach stariji.⁹

Iako su gravure u tiskanom djelu Fischera von Erlacha prilično vjerno prenosile izvorne crteže, sami crteži su od veće dokumentarne i likovne vrijednosti i stoga ih je nužno analizirati i uspoređivati s konačnim gravurama. Fischer von Erlach čak nije ni bio uvijek zadovoljan bakrorezima što mu ih je pripremao Benjamin Kenckel, pa je često i brisao njegov potpis pod njima.¹⁰

Bečki je arhitekt radio 16 godina na tom svom životnom djelu, 1705—1721, nakon putovanja na kojemu je veći dio tih spomenika i vidio. Crteži su se jednom nalazili u grofa Batthyány, zatim u biskupa Aleksandra Mikulića, zatim u biblioteci Isusovačkog koleđa u Zagrebu i konačno danas u Grafičkom kabinetu Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Neki crteži iste zbirke nalaze se u biblioteci Oberösterreichische Landesmuseuma u Linzu, a tri u Salzburškom muzeju.¹¹

Rukopis djela »Entwurff . . .« čuva rukopisna zbirka Österreichische Nationalbibliothek u Beču.

Na njemačkom jeziku izašla su dva izdanja (uz uspoledni francuski tekst pod tablama), prvo u Beču 1721,¹²

³ Arthur Schneider, *Johann Bernhard Fischer von Erlach Handzeichnungen für den »Entwurf einer historischen Architektur«*. Zeitschrift für Kunstgeschichte, I, Leipzig 1932, str. 249—270. Navedene su i dimenzije crteža i gravira.

⁴ Arnolfo Bacotich, *Un progetto dimenticato di ricostruzione del palazzo di Diocleziano in Spalato*. Archivio storico per la Dalmazia, anno VIII, vol. XIV, fasc. 83, Roma 1933, str. 519—529.

⁵ Ljubo Karaman, *Der Diokletian-Palast (in Rekonstruktion von Fischer von Erlach)*. Deutsche Zeitung in Kroatien, Zagreb 8. III. 1942.

⁶ *Die Historische Architektur Fischer von Erlach*. Düsseldorf 1956.

⁷ Hans Aurenhammer, *Katalog der Ausstellung Johann Bernhard Fischer von Erlach*. Graz — Wien — Salzburg 1956—1957.

⁸ Hans Aurenhammer, *Zagrebački crteži Fischer von Erlacha u okviru spomen-izložbe*. Bulletin, Zagreb, V/1957, br. 2, str. 108—117.

⁹ H. Aurenhammer, *Zagrebački crteži . . .*, str. 111.

¹⁰ Isto.

¹¹ H. Aurenhammer, nav. dj. (5).

¹² *Entwurf einer historischen Architektur*. Wien 1721.

a drugo u Leipzigu 1725,¹³ a u engleskom prijevodu objavljeno je u Londonu 1737.¹⁴

Naslov djela je opisan i vrlo dugačak. U prijevodu s njemačkog naslov prvog izdanja glasi: »Nacrt historijske arhitekture u slici različitih glasovitih građevina iz starine i stranih naroda snimljenih na temelju povijesnih knjiga, spomen-medalja, ruševina i prikazanih podrobnom vjerodostojnošću. U prvoj knjizi građevni stilovi starih Židova, Egipćana, Sirijaca, Perzijanaca i Grka koje je vrijeme pokopalo. U drugoj knjizi stari i novi rimski stil. U trećoj neke tuđe evropske građevine, kao Gota, Arapa, Turaka itd.; također izvanevropske kao novoperzijske, hinduske, sijamske, kineske, japanske. Sve nacrtao s velikim trudom i izdao s vlastitim troškovima građevni nadinspektor Kraljevsko-Carskog Veličanstva Joh(ann) Bernh(ard) Fischer von Erlach, zajedno s dodatkom građevina autorove zamisli i nacrtu. Također kratki njemački i francuski opisi C. G. Heraeusa. Beč 1721«.¹⁵

Drugo lajpciško izdanje iz 1725. ima isti dugački naslovni tekst, samo u malo drukčijem redosljedju. Kod rimskih građevnih stilova stoji »stari nepoznati«, a ne i »novi«. Četvrta knjiga sadržava autorove projekte. Autor se opisanih tekstova ne navodi.¹⁶

Englesko izdanje 1737. manjeg je formata od dva njemačka i nešto izmijenjenog naslovnog teksta: »Nacrt građanske i povijesne arhitekture što predstavlja najpoznatije građevine stranih naroda, kako starinske tako i suvremene, snimljene na temelju najpriznatijih povjesničara, izvornih medalja, značajnih u 86 velikih tabla dvostrukog foglija, lijepo graviranih od istaknutih majstora, uz vrlo veliki trošak; podijeljen u pet knjiga koje sadržavaju:

Knjiga I. 22 table starih židovskih, egipatskih, sirijskih, perzijskih i grčkih građevina, spomenika, piramida i dr., u kojima su načini gradnje tih naroda, koje su barbari pretvorili u ruševine, obnovljeni i prikazani u pravom svjetlu.

II. 15 tabla starinskih i najmanje poznatih rimskih građevina.

III. 15 tabla koje prikazuju građevine Arapa, Turaka i ostalih i suvremene Perzijanaca, Sijamac, Kineza i Japanaca.

IV. 21 tabla modernih građevina što ih je projektirao i djelomično izveo autor.

V. 13 tabla starih egipatskih, grčkih i rimskih urna i vaza, kojima je pridodano i nekoliko modernih, djelomično izvedenih od autora.

Sve je izvanrednom vještinom i krajnjom marljivošću nacrtao Johann Bernhard Fischer von Erlach, pokojni glavni graditelj i glavni građevni nadglednik Njegovog Carskog Veličanstva. Prvo izdanje je izašlo

¹³ *Entwurf einer historischen Architektur*. Leipzig 1725.

¹⁴ *A Plan of Civil and Historical Architecture*. London 1737.

¹⁵ H. Aurenhammer, nav. dj. (7), prema primjerku u bečkoj Albertini.

¹⁶ Tim sam se izdanjem koristio u biblioteci Royal Institute of British Architects u Londonu.

u Leipzigu 1725.¹⁷ godine s tumačenjima svih tabla na njemačkom i francuskom jeziku, prema najboljim starim i modernim piscima, a sada ga je objavio na engleskome, s dodatnim bilješkama, Thomas Lediard, tajnik izvanrednog poslanstva Njegova Veličanstva u donjoj Njemačkoj. Tiskano troškom vlasnika godine 1730.¹⁸

Isti engleski izdavač Thomas Lediard objavio je 1737. još jedno londonsko izdanje Fischerove von Erlachove knjige, bez predgovora, ali s istim tablama, što svjedoči o velikom zanimanju britanskih arhitekata i ljubitelja starine za taj album slavnog, ali već pokojnog austrijskog graditelja.¹⁹

Kako u tom značajnom Fischer von Erlachovom djelu, tako i među zagrebačkim autorovim crtežima za tu knjigu, nas u prvom redu zanimaju one gravure i oni crteži koji se odnose na naše građevne spomenike, tj. na kasnorimsku palaču cara Dioklecijana u Splitu, to su table X. i XI. druge knjige »Entwurf« i odgovarajući crteži numerirani brojevima 73 i 76 (naknadna numeracija listova 1, 2, 3).

Bakrorez Dioklecijanove palače (tab. X) predstavlja Fischerovu von Erlachovu rekonstrukciju goleme carske palače. Usporedimo li tu rekonstrukciju s pedesetak godina ranijim snimkom ostataka Dioklecijanove palače u putopisu J. Spoona i G. Wheelera,²⁰ onda je Fischerov von Erlachov perspektivni nacrt mnogo kvalitetniji, i likovno, i arheološki. Usporedimo li ga pak s pedesetak godina kasnijom rekonstrukcijom britanskog arhitekta Roberta Adama, koji je pet tjedana s pomoćnicima na samom mjestu proučavao i snimao splitsku palaču,²¹ onda onaj bečkog arhitekta s arheološkom gledišta umnogome zaostaje za njim.

Fischer von Erlach relativno dobro rekonstruira vanjske zidine i kule Dioklecijanove palače (osim trifora i dvojica umjesto jedna vrata na južnom pročelju i tlocrta tada već porušenih kula na zapadnoj strani, od kojih su dvije bile osmerokutne a dvije četverokutne, dok ih on sve rekonstruira kao četverokutne trapeznog oblika). Točno predstavlja carev mauzolej i rekonstruira mali hram, Peristil, koji je bio potpuno vidljiv, pogrešno crta s manjim brojem postranih lukova i bez karakterističnog protirona na južnoj strani. Također vestibul (koji smatra Venerinim hramom) prikazuje izvana okruglog umjesto kvadratnog tlocrta, ne uzimajući u obzir hipotetičnu izvana vidljivu kupolu nad njim. Sve ostale rekonstrukcije unutar palače netočne su i proizvoljne, ne temeljeći se na postojećim izvornim ostacima, koji su, istina, tada bili teže vidljivi ili potpuno

skriveni novijim zgradama, ali ipak u tolikoj mjeri uočljivi da je dobar arheolog i poznavatelj antičkog graditeljstva, uz poznavanje Vitruvija i Palladija, mogao načiniti potpuniju i vjerodostojniju rekonstrukciju. Umjesto zatvorenih građevnih blokova, presijecanih dvjema glavnim ulicama, kardom i dekumanom, autor postavlja slobodnostojeće građevine u otvoreni prostor, urbanistički potpuno neodređen. Umjesto ulica s trijemovima postavlja slobodnostojeću kolonadu bez ikakve logike. Velike građevine s trijemovima pretpostavlja izoliranim, uz četvora vrata i u uglovima palače. Kao markantne ukrasne elemente postavlja sjeverno od peristila dva visoka stupa s figuralnim skulpturama na njima. U legendi veli da je temeljno kamenje za te stupove još vidljivo. Autor crta prostrano pristanište s isturenim molovima pred palačom, iako su ta nasipanja uslijedila u kasnijim stoljećima, dok je u početku more oplahivalo ne samo južne zidine palače nego i dio zapadnih zidina.

U luci je desetak rimskih lađa i stotinjak ljudi u grupicama. Brda u pozadini grada dana su proizvoljno i nerealno. U desnom gornjem uglu gravirana je spomen-medalja cara Dioklecijana kao graditelja palače.

Usporedimo li Fischerov von Erlachov crtež iz zagrebačke Naučne i sveučilišne biblioteke (br. 73) s gravurom rađenom po njemu, možemo uočiti da je bakrorez podacima vjeran crtežu, tek je likovno tvrdi, hladniji, s minucioznijom izradom detalja (npr. pojedinačnih kamenova građevine). Na crtežu je znatno manje osoba na obali, što uostalom nije ni od kakve važnosti. Crtež je rađen laviranim tušem kojeg tonski preljevi nisu mogli u bakrorezu biti vjerno preneseni, iako je graver to nastojao postići šrafiranjem. Na crtežu nije nacrtana medalja s Dioklecijanovim likom.

Njemački tekst, pisan goticom, pod crtežom ugraviran je u cijelosti (osim nekih nebitnih sitnih izmjena) lijevo pod prikazom, dok je desno francuski prijevod toga teksta.²² Tekst u prijevodu glasi:

»Palača cara Dioklecijana, danas zvana Split. Veći dio vanjskih zidova gotovo je dobro sačuvan, dok je strana prema moru, koje trećinu danas prekrivaju suvremene građevine, skrivena. A. Porta ferrea prema zapadu. B. Porta aurea prema sjeveru. C. Porta aenea prema istoku. D. Osmerokutni Jupiterov hram. E. Okrugli hram. F. Četverokuti Cibelin hram. G. Unutrašnji trijemovi. H. Stupovi kojima se temeljni kamenovi još mogu prepoznati. I. Pristanište gdje su danas lazareti. Mjere je na samom mjestu uslužnom brižljivošću snimio gospodin knez (conte) Giovan(ni) Pietr(o) Marchi rodom iz Splita.«

U lijevom je donjem uglu potpis crtača: I. B. F. v. E. del: (Johann Bernhard Fischer von Erlach delineavit).

Autor carev mauzolej smatra Jupiterovim hramom, što je bilo tada općenito mišljenje — pa i Roberta Adama, manji hram smatra Cibelinim, a vestibul Venerinim hramom.

²² *Des Kaisers Diocletiani Pallast, heaute zu tage Spalato genant. — Le Palais de l'Empereur Diocletien du côté de la mer. On lui donne aujourd'hui le nom de Spalato.*

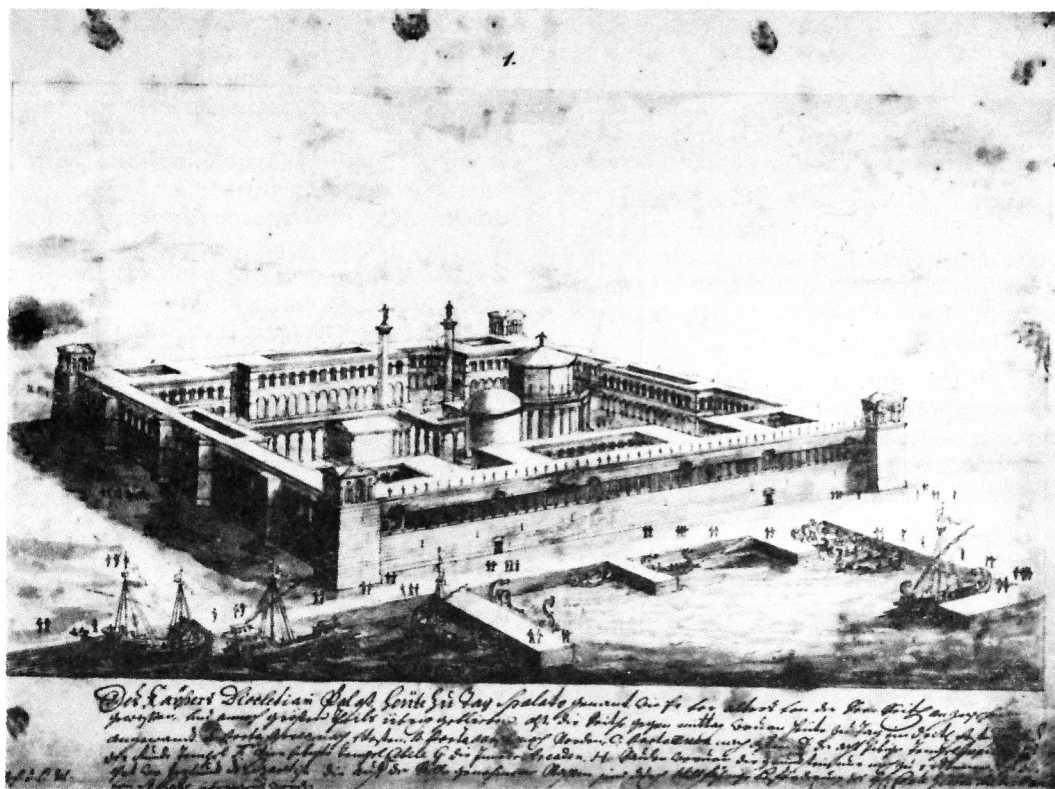
¹⁷ Engleski izdavač zacijelo ne poznaje prvo bečko izdanje, već samo drugo lajpciško, na temelju kojega je i priređeno to londonsko izdanje.

¹⁸ Ovim sam se engleskim izdanjem koristio u biblioteci Royal Institute of British Architects u Londonu.

¹⁹ *A Plan of Civil and Historical Architecture in the Representation of the Most noted Buildings of Foreign Nations, both Ancient and Modern — The Second Edition London MDCCXXVII.* (Koristio sam se također primjerkom u RIBA, London).

²⁰ *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant. Fait aux années 1675. et 1676. par Jacob Spon Docteur Medecin aggréré a Lyon et George Wheler, Gentil-homme Anglais, Lyon 1678.*

²¹ *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia by R. Adam, F. R. S., F. S. A. Architect to the King and to the Queen.* (London) MDCCCLXIII.

1 J. B. Fischer von Erlach: Rekonstrukcija Dioklecijanove palače u Splitu, 1712. Crtež u Grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu.

Slijedeći bakrorez sa splitskim sadržajem (tab. XI) sastoji se od pet prizora, složenih po tada uobičajenom sistemu »trompe l'oeil«, tj. postižući dojam da je pet odvojenih papira složeno i čavlicima učvršćeno na jednu pozadinu (što je u slučaju odgovarajućih crteža stvarno i bilo).

Prva dva prizora predstavljaju rekonstrukciju tlocrta i pročelja careva mauzoleja s polovicom presjeka. U gornja su dva ugla drugog prizora avers i revers medalje cara Dioklecijana uz natpis »Jovi conservat: Aug: CUI TEMPLUM HOC DICAUIT DIOCLETIANUS IMP.«

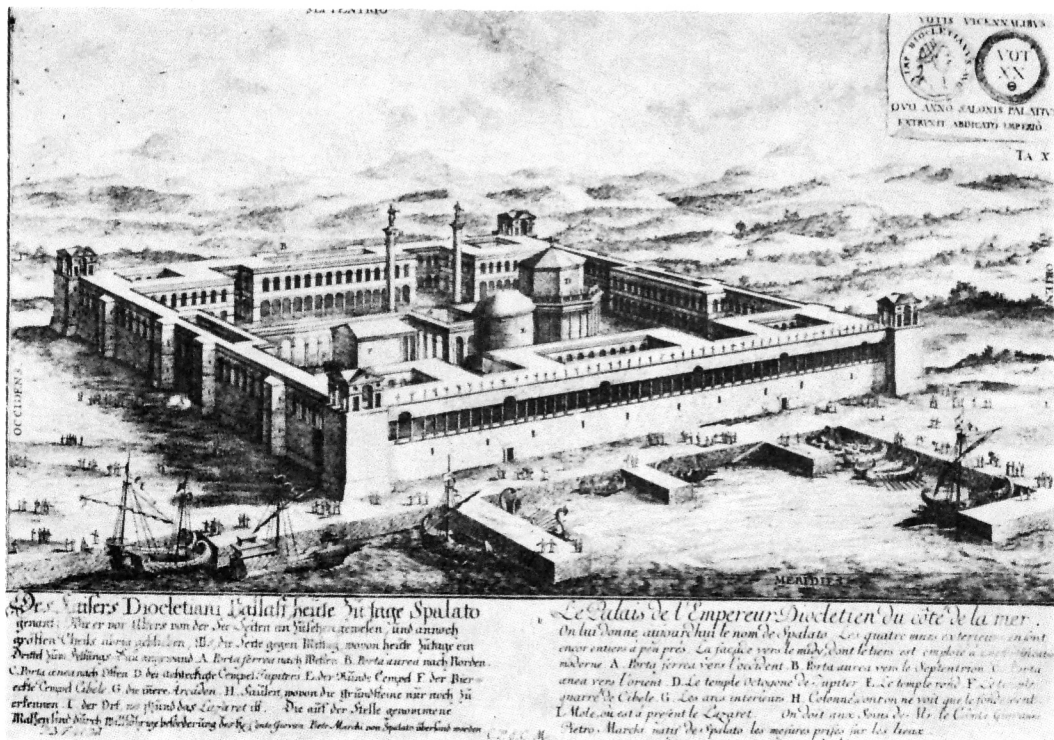
I plan i opći izgled mauzoleja vrlo su dobro rekonstruirani, s obzirom na to da je mauzolej, pretvoren u katedralu, dobro sačuvan. Nesiguran je tek srušeni portik pred zgradom, zamijenjen u srednjem vijeku zvonikom. Fischer von Erlach pretpostavlja da je osim kružnog reda stupova periptera imao još dva reda po četiri stupa, dok Adam rekonstruira samo jedan red pod zabatom. Fischer von Erlach pogrešno crta nišu nasuprot ulazu u mauzolej kao polukružnu, dok je i danas vidljiva četverouglasta. Legende pod bakrorezima također su dvojezične, na njemačkom i francuskom, a u prijevodu prva glasi: »Tlocrt osmerokutnog Jupiterovog hrama u Splitu što ga je car Dioklecijan sagradio usred svoje palače«. Legenda druge gravure: »Snimak i presjek toga hrama od kojega se sve, osim statua, može vidjeti«.

Tim dvama prizorima na graviri odgovaraju dva izvorna crteža Fischer von Erlacha (76 a, b), kojima su do crtana još dva na način kao da su naknadno zalije-

pljena (c. d). Crteži mauzoleja nemaju Dioklecijanovu medalju ni legende pod sobom, a u ostalome se ne razlikuju od izvedenih na bakrorezu.

Treći prizor na skupnoj gravuri predstavlja Peristil sa zvonikom katedrale, ali s uklonjenim svim ostalim kasnijim građevinama. I tu je rekonstrukcija antičkog peristila provedena relativno točno, s obzirom na sačuvanost gotovo svih bitnih građevnih elemenata. Problematični su tek stupovi uličnog trijema u prvom planu, koje graver uklanja s desne strane radi skraćivanja bakroreza, da bi izvorni crtež Fischera von Erlacha dugog formata pretvorio u visoki format. Graver na trgu dodaje i siluetu čovjeka koji se igra s psom. Legenda pod graviranom vedutom Peristila u prijevodu s njemačkog glasi: »Pogled na unutrašnje dvorište (u Francuskoj legendi: Pogled i perspektiva), kako se danas može vidjeti s preostalom starom kolonadom, nakon što je hram pretvoren u katedralu i nakon što mu je dodan visoki zvonik«. Pod crtežom je, također lavi-ranim tušem, kraća goticom pisana legenda; u prijevodu: »Pogled (Prospect) kako ga se danas u Splitu u Dalmaciji može vidjeti«. Taj se izvorni crtež ne nalazi na listu s crtežima mauzoleja, već na trećem listu, zalijepljen uz dva crteža slavoluka Druzusa i Septimija Severa u Rimu.

Četvrti prizor na graviri XI predstavlja rekonstrukciju Dioklecijanova akvedukta. Akvedukt je tada bio u ruševnom stanju. Autor ga obnavlja na položaju Dujmovače, gdje prelazi preko doline, zamišljajući nasred toga istaknutoga dijela akvedukta jedan znatno širi luk

2 J. B. Fischer von Erlach: Rekonstrukcija Dioklecijanove palače u Splitu, bakrorez.
Iz knjige: Entwurf einer historischen Architectur, Beč 1721.

koji tvori skromniji slavoluk, pod kojim bi navodno prolazio put ili cesta — za što nema dokaza. Odgovarajući Fischerov von Erlachov crtež (76 c) identičan je graviri, osim što je na njemu, u prvom planu, jedan konjanik umjesto dva na graviri. Legenda pod bakrorezom glasi: »Akvedukt Salone kod Splita što ga je također sagradio Dioklecijan«. Identična je rukopisna legenda i pod crtežom.

Peti prizor na gravuri XI predstavlja dio sjevernih zidina Dioklecijanove palače sa Zlatnim vratima. Legenda pod gravirom i crtežom glasi: »Vrata Splita prema Sjeveru zvana Porta ferrea«. Osim što su sama vrata nešto izdužena, a luneta nad njima previše plitka, Sjeverna vrata Dioklecijanove palače (koja autor pogrešno imenuje »Porta ferrea« umjesto »Porta aurea«) vjerno su rekonstruirana. Autor obnavlja i ukrasne stupiće na tim reprezentativnim vratima-slavoluku, od kojih je neke još mogao vidjeti na samom mjestu, jer ih je nekoliko i R. Adam nešto kasnije vidio i naslikao. Autor u niše postavlja i skulpture, koje su zacijelo tu izvorno stajale, ali ne uočava kamene baze na vrhu. Griješi u položaju osmerostranih kula što flankiraju ulaz. On pretpostavlja da su tu bile šesterostrane kule i da su tri strane tih kula bile uzidane u zidine palače, a iz njih su izlazile samo ostale tri strane, dok se zapravo samo jedna strana od osmerostranih kula dodirivala zidina palače, a sedam ih je bilo slobodno. Stoga je i shvatljivo njegovo predstavljanje tih kula na rekonstrukciji čitave palače poput trapeza a ne osmerokuta. Fischerov von Erlachov izvorni crtež (76 d) u potpunosti odgovara bakrorezu.

Potpis pod gravurom sa svih pet prizora je: J. B. F. v. E. del.

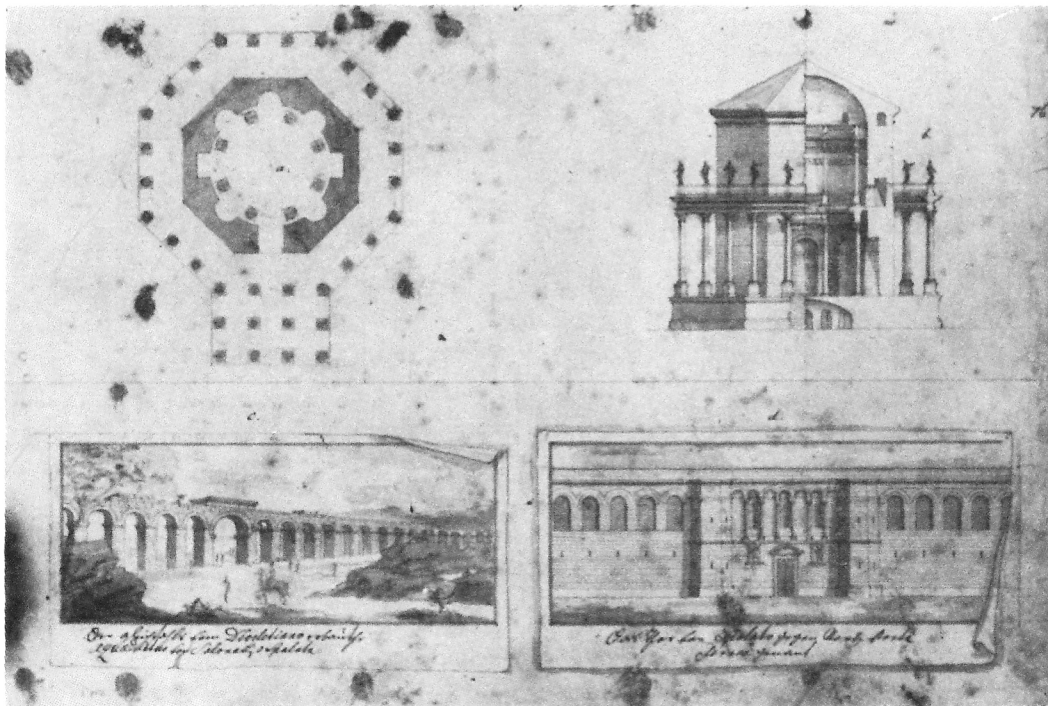
Graver bakrorezac dviju ploča Dioklecijanove palače nije poznat jer nije potpisan. Možemo pretpostaviti da je to bio J. A. Delsenbach, koji je potpisan na ostalim gravirama, iako dobar poznavalac Fischerova von Erlachova opusa Hans Aurenhammer veli da bečki arhitekt nije bio zadovoljan graviranjem Benjamina Kenckela, pa mu je sa splitskih gravira brisao ime.²³ Gravure su, istina, nešto tvrde, ali vješto izvedene, iako se ne mogu mjeriti s visokim kvalitetom Bartolozzjevih npr. u Adamovoj knjizi.

Fischerova von Erlachova ilustrirana knjiga ima i opširan tekstovni dio u kojemu opisuje gravirama prikazane građevine. U II. knjizi opisane su slike na tablama X i XI (stranice nisu paginirane). Donosimo taj tekst, koji je u II. izdanju djela (1725) samo na francuskom, u prijevodu:

»Palača cara Dioklecijana u Splitu, koji se nekada zvao Salona.

Da su gospoda Spon (Spoon) i Wéler (Wheeler) u svojim radoznalim istraživanjima bili malo marljiviji u crtežu, upoznali bi nas vjerno preko tih crteža s najbolje sačuvanim od svih rimskih starina koje pakosti vremena i bijes barbara nisu potpuno uništili. Etimologija imena Spalato, za koje suvremenici drže da je

²³ H. Aurenhammer, nav. dj., bilj. 8.

3 V. Paterni — J. B. Fischer von Erlach: Rekonstrukcija tlocrta, pročelja i presjeka Dioklecijanovog mauzoleja, akvedukta, sjevernih vrata Dioklecijanove palače u Splitu, 1712. Crtež u N. s. b.

nastalo od Palatium, ima mnogo vjerojatnosti, jer još uvijek pečat gradu daje jedna palača, i to što je grad Split rođen iz pepela antičke Salone i palače koju je car Dioklecijan dao sagraditi za svoju mirovinu, nakon što je, o dvadesetgodišnjici vladavine, napustio carski purpur. Euzebije (Knj. 8, gl. 29) nas uči da je požar opustošio ovu palaču. Ono što je danas ostalo od njezina pojasa starih zidina, i što tvori dio gradskih zidina, to je jedan veliki kvadrat, kojemu se strana prema moru prva predstavlja pogledu onoga koji uplovljava u luku. Tu se još vidio dio galerije s otvorima prozora, sa stupovljem i jednim frizom dorskog stila. Nove utvrde što su ih dodali na dva kraja izostavljene su u crtežima; autor je želio tek da predstavi Dioklecijanovu palaču u njezinom prvotnom sjaju. Svaka strana palače ima oko 500 koraka dužine i 50 visine, a na četiri ugla utvrđena je kvadratnim kulama i nasred tri strane prema sjeveru, istoku i zapadu sa po dvjema šesterostranim kulama koje flankiraju troja vrata palače.

1. Glavna vrata prema sjeveru (B) što su bila nasuproć grad Saloni, nazvana Zlatna vrata. S obe strane su bila ukrašena nišama iz kojih su odnesene statue i odozgo stupovima.

2. Vrata prema zapadu (A), nekada zvana Željezna vrata, još su potpuno sačuvana. Dva stepeništa tih vrata oštećena su u kandijskom ratu. Danas ih zovu PORTA FRANCA, jer su neko vrijeme služila kao azil (zaklonište progonjenima). Zidine su jako porušene pošto se je grad povećao.

3. Istočna vrata, u vrijeme Rimljana zvana Brončana vrata²⁴ (C). Ona se sada sastoje od jednog zida od jednako dobro obrađenoga kamena kao i Zlatna vrata i od većeg dijela velikih prozora. Unutar zidina nalazi se još hram (D), izvana oktagonalan a iznutra okrugao, koji je do krova visok 62 koraka, a svaka strana osmerokuta ima 22 koraka. Svod je od najsolidnije i najljepše građe. Ostalo se bolje vidi u crtežu tlocrta i pročelja. Jedino valja istaknuti da su stupovi od granitnog mramora s kapitelima od bijelog mramora i da u hramu ima nekoliko reljefa s antičkim hieroglifima. Ovaj hram je bio posvećen Jupiteru, Dioklecijanovom idolu, po kojemu je car zahtijevao da ga zovu JUPITROV, pridodajući sebi gotovo božanske časti prema uzoru svoga sudruga Maksimilijana koji se nazivao Herkulovim.

Novi zvonik na stupovima koji je dodan hramu ima svoju vrijednost, ali bi se moglo poželjeti da njegovi stupovi i dalje budu jednakog ukrasa kao što su bili oni raniji, što ne bi ničim povrijedilo svetost hrama, otkada je on posvećen kultu pravoga Boga i otkada se od njega načinila katedralna crkva.

Okrugli hram (E) nekada je pripadao božici Veneri.²⁵

²⁴ Ti nazivi ne potječu iz doba Rimljana već iz vremena renesanse. Za istočna vrata uobičajen je naziv Srebrna vrata, kojim su imenom i zvana malena južna vrata prema moru.

²⁵ Vestibulum, tj. predvorje carevih odaja pripisivalo se — kao što se vidi — pogrešno Venerinu hramu.

Njegovo pročelje ima veličanstvenost jednog kraja dvorišta (Peristila), jer ga tvore četiri korintska stupa od granitnog mramora na način kako se to vidi na crtežu.

Treći četverokutni hram, nekada namijenjen Cibeli, danas posvećen sv. Ivanu, uobičajene je antičke gradnje i osvijetljen je, poput starih hramova, samo kroz vrata.

Ima još jedan mali okrugli hram koji nije mogao biti prikazan u perspektivnom crtežu i koji je gotovo porušen.²⁶ Baza jednog velikog stupa, kojega je vrh krasila statua, potakla je autora da pretpostavi i drugi stup u određenoj udaljenosti, koji bi s prvim stvarao simetriju.²⁷

Antički natpisi što se vide gotovo posvuda na zvoniku vele nam da je Tiberije dao obnoviti Salonu, nakon što je taj grad podigao na stupanj rimske kolonije.

²⁶ Radi se o jednom od dva manja šesterokutna hrama što su se nalazila između Peristila i krstionice, ali su u XVIII. st. potpuno porušena, pa ih već ni Adam ne vidi i ne snima 1757, a tek su im u posljednje vrijeme otkriveni tlocrti. Njih, međutim, Toma Arhidakon u XIII. i Proculian u XVI. st. spominju.

²⁷ Nije poznato kakva je to bila baza na temelju koje se pretpostavljalo da se na njoj dizao stup. Trebala se nalaziti na sjevernoj strani Peristila. Vjerojatno je to ugaoni stup trijemova karda i dekurmana.

TIB. CAESAR DIVI AVGVST.
F. AVGVSTVS IMP. PONT. MAX.
TRIB. POTEST. XXX. COS. II. A
COLONIA SALONEM . . .

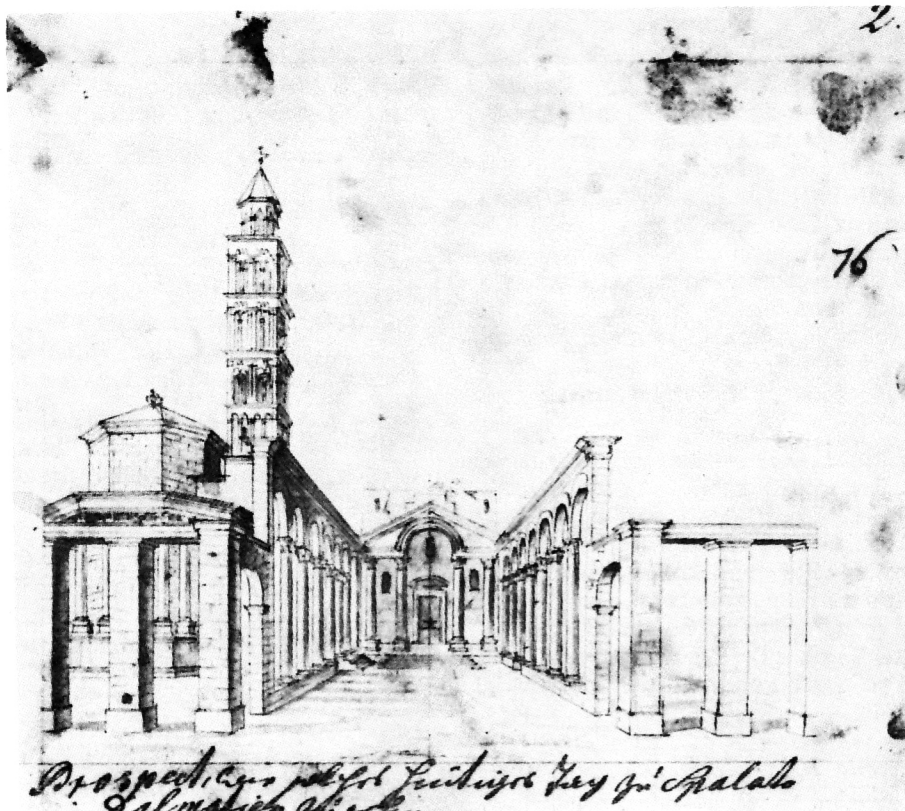
*

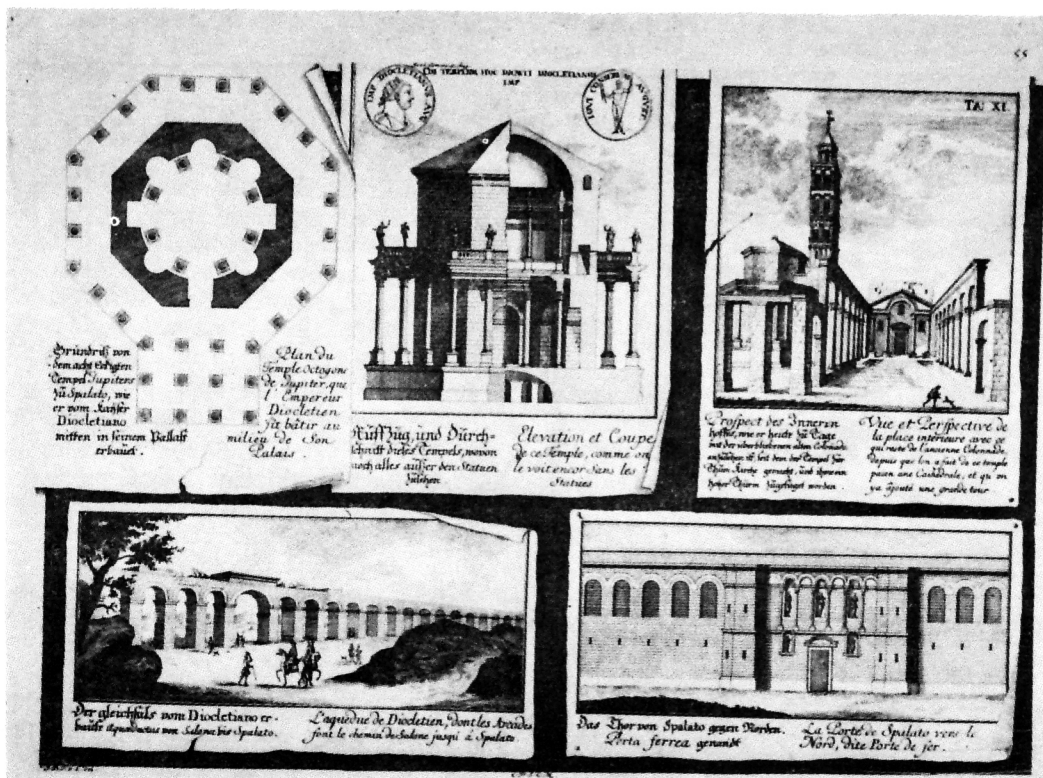
Iz vlastite Fischerove von Erlachove legende pod rekonstrukcijom Dioklecijanove palače, kako u izvornom crtežu, tako i u graviri izrađenoj prema njemu, doznajemo da je »mjere na samom mjestu uslužnom brižljivošću snimio gospodin conte Ivan Petar Marchi, rodom iz Splita«. ²⁸ To je ujedno dovoljno uvjerljiv dokaz da sam Fischer von Erlach nije posjetio Split i vidio ostatke Dioklecijanove palače. Uostalom, nigdje se u njegovoj biografiji ne spominje posjet Splitu.

Zasluga je, dakle, Splitsanina Ivana Petra Marchia što je Fischera von Erlacha opskrbio kako opisima i mjerama palače i arheološkim podacima, tako crtežima same palače i najistaknutijih građevina u njoj. Zanimljivo je da je više najznačajnijih djela stranih autora o Dioklecijanovoj palači nastalo presudnom suradnjom

²⁸ »Die auf der Stelle fenommene Massen sind durch willfährige besörderung des he: Conte Giovan: Pietr. Marchi von Spalato übersand worden.« »On doit aux Soins de Mr. le Comte Giovanni Pietro Marchi natif de Spalato les mesures prises sur les lieux.«

4 V. Paterni — J. B. Fischer von Erlach: Rekonstrukcija peristila Dioklecijanove palače u Splitu, 1712. Crtež u N. s. b.

5 J. B. Fischer von Erlach: Rekonstrukcija tlocrta, pročelja i presjeka Dioklecijanovog mauzoleja, peristila, akvedukta i sjevernih vrata Dioklecijanove palače, bakrorez. Iz knjige: Entwurf... 1721.

splitskih kulturnih ličnosti. Tako je Danijela Farlatia opskrbljivao podacima Splitsanin Aleksandar Bogetić; Robertu Adamu pomagao je u Splitu učeni splitski plemić Antun Marković; putopiscu Albertu Fortisu obilne je podatke dostavljao splitski polihistorik Julije Bajamonti; sve do don Frane Bulića kojemu mnogi svjetski znanstvenici duguju na podacima o Saloni i Dioklecijanovoj palači. Svi strani putopisci od XVII—XIX. stoljeća, od Spoona i Wheelera, preko Adama, Fortisa i Cassasa do onih kasnijih, naročito ističu veliku kulturu i poznavanje starina brojnih učenih ljudi u dalmatinskim gradovima, ljudi koji su se školovali na stranim sveučilištima i pisali djela o prošlosti i spomenicima svoga zavičaja.²⁹

Ivan Petar Marchi (Split 1663 — Venecija 1733) je, uz pjesnika Jerolima Kavanjina, zacijelo najučenija ličnost toga doba u Splitu. Bio je posljednji muški potomak obitelji koja je u XVI. st. došla u Split s Brača, gdje su se možda zvali Markić, pod kojim imenom ga i Jerolim Kavanjin spominje u svome spjevu. Stojna kuća u Splitu bila im je uz crkvu sv. Mihovila »in ripa maris« (kasnije »Hotel Salonae«). U Veliko vijéće primljeni su 1671. i tako su postali splitski plemići (conti).

Prethodnici Ivana Petra u obitelji Marchi već su se bili istakli, kako na maču, u dugotrajnom kandijskom ratu, tako i na peru kao učeni ljudi.³⁰

Glavni doprinos Ivana Petra Marchia kulturnom životu Splita bio je njegov udjel u »Ilirskoj akademiji«, osnovanoj 1704. ili 1705, koja je po uzoru na tadašnje, naročito talijanske, akademije okupljala književnike, znanstvenike i umjetnike. Cilj joj je bio proučavanje i razvijanje hrvatskog (ilirskog) jezika u književnosti, u znanosti, a i u bogoslužju. U tu je svrhu Marchi preveo jedno crkveno djelce, »Misli karstjanske« isusovca P. Boursa s talijanskoga i tiskao u Veneciji 1704.

U jednom sačuvanom pismu izvještava tadašnji splitski nadbiskup Stjepan Cosmi Ivana Paštrića, uglednog i učenog Poljičanina koji je djelovao u Rimu u katoličkoj Propagandi, o osnivanju »Ilirske akademije: »Mudra zapažanja prečasnog gospodstva vašega rado sam slušao. Milo mi je što vam se osobito svidjelo da se ostvari zamisao o kojoj mi pišete. U tom pogledu ću vam reći da je ovdje u Splitu, za taj isti (hrvatski) jezik osnovana Akademija, u sastavu od dvanaest lica,

²⁹ D. Kečkemet, nav. dj., bilj. 1, str. 33, 34; A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984, str. 12, 13, 86, 90—97, 173—175.

³⁰ Danica Božić-Bužančić, *Inventar arhiva obitelji Ivana Petra Marchija osnivača Ilirske akademije u Splitu. Građa i prilozi za povijest Dalmacije*. Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, 10/1980, str. 79—82.

koji o postavljenom problemu raspravljaju tim istim jezikom, u prozi i u stihu, i naročito paze da upotrebljavaju prave riječi tog jezika, a među njima se ističe gospodin doktor knez Ivan Petar Marchi, koji je svojom erudicijom i ličnom čestitošću glavni ukras grada.«³¹

Ivan Petar Marchi bio je predsjednik (a zacijelo i osnivač) Akademije. Zvali su ga »knezom naše Ilirske akademije«.

Drugi istaknuti član Akademije bio je pjesnik Jerolim Kavanjin, oduševljeni panslavist i zagovaratelj hrvatskog jezika, kojim je i napisao svoje životno djelo, velepjesan »Bogatstvo i uboštvo«. Cosmiev nasljednik splitski nadbiskup Cupilli pisao je u svojem izvještaju Kongregaciji u Rim 1713. godine: »Akademija ilirska, osnovana u posljednje vrijeme, mnogo je pridonijela upotrebi i sjaju ilirskog jezika, koji mnogo gubi od svoje čistoće uslijed miješanja s talijanskim jezikom i sve manjeg upotrebljavanja...«³²

Osim Boursovih »Misli krstjanskih« s talijanskoga na hrvatski, Ivan Petar Marchi je preveo s francuskoga na talijanski de Latirgeovu »La politica de' conquistatori...« i posvetio je knezu Eugenu Savojskome, proslavljenom vojskovođi u borbama s Turcima, a inače bečkome meceni Fischera von Erlacha (Venezia 1708). Napisao je na talijanskome i tiskao u Veneciji također 1708. djelo »Il politico Don Ferdinando il Catolico di Lorenzo Graziano dal co. Giovanni Pietro Marchi, nobile di Spalato«.³³

Iz dva Marchieva pisma iz Venecije kardinalu Petru Ottoboniu i Hanibalu Albaniju u Rimu 1729. god., a u vezi s planom sastavljanja monumentalnog djela »Illyricum sacrum«, za koje je tada započeo skupljati građu Filip Riceputi, doznajemo da je Marchi već ranije poticao na pisanje povijesti naših zemalja svoje učene zemljake Stjepana Cosmia i Ivana Paštrića, ali se oni nisu prihvatili toga zamašnog posla. Tada on surađuje s Filipom Riceputiem, kojega je susreo 1716. u Veneciji, na proputovanju iz Beča u Rim, gdje je pošao posjetiti papu Klementa XI. u vezi s tim planovima.³⁴

Zanimljiva je i prilično burna Marchieva diplomatska djelatnost, kojom je bio obuzet i zbog koje je često putovao, kako po Hrvatskoj, tako i u evropske metropole. Kao i pjesnik Jerolim Kavanjin (koji je zadojen panslavenskom idejom pisao pismo ruskom caru Petru Velikome) Ivan Petar Marchi se na evropskim dvorovima i kod pape zalagao za oslobođenje slavenskih naroda od Turaka. Dopisivao se s austrijskim carem Karlom VI, s vojvodom Eugenom Savojskim, s papom

Klementom XI.³⁵ Prihodi s posjeda što ih je imao u Splitu, Kaštelima, na Braču, Solti, Hvaru, pa čak i u Italiji, omogućivali su mu ta putovanja, ali i neprestano kupovanje knjiga na putovanjima, na koji je način stekao vrlo bogatu biblioteku, jednu od najbogatijih u Dalmaciji, prateći sva istaknutija evropska znanstvena izdanja, posebno ona što su imala neku vezu s Dalmacijom i njezinim starinama.³⁶

Diplomatska uloga Ivana Petra Marchia u vezi s bečkim dvorom nije još razjašnjena, iako biograf »Ilirske akademije« u Splitu Dujam Srećko Karaman pretpostavlja da je bio u službi austrijske carske kuće, ili da im je barem pravio usluge.³⁷ O Marchievoj diplomatskoj djelatnosti i o njegovom upoznavanju talijanskih uglednika Eugena Savojskog i austrijskog cara s prilikama u našim krajevima nakon pobjeda nad Turcima u posljednja dva rata pjevao je i Kavanjin u svome djelu.³⁸ U bogatom Marchievom arhivu, od kojega je danas sačuvan samo dio,³⁹ nalazilo se i pismo kneza Eugena Savojskog upućeno Marchiu.⁴⁰

Nama je za suradnju Ivana Petra Marchia i Fischera von Erlacha važno da je prvi putovao u Beč i da je 1712—1714. boravio u austrijskoj prijestolnici,⁴¹ u kojoj je tada djelovao i Fischer von Erlach, a 1716. opet je posjetio Beč.⁴² A to su baš godine kad je Fischer von Erlach imenovan nadzornikom carskih gradnja (1712), kad radi na djelu o spomenicima svjetske arhitekture (I. izdanje objavljeno 1721) i kad radi na projektu crkve sv. Karla Boromejskog (početak gradnje 1716). Marchi je u Beču bez sumnje došao u dodir s uglednim arhitektom, koji je od njega u jednom od tih susreta zatražio podatke i nacрте Dioklecijanove palače, koju je poznavao samo na temelju Spoonovog i Wheelerovog putopisa i nestručnih nacрта u njemu. Postoji i vjerojatnost da su se Marchi i Fischer von Erlach još ranije upoznali u Rimu, gdje je ovaj potonji boravio do 1686. god.

Na temelju dosad navedenoga, može se zaključiti da je Ivan Petar Marchi poslao Johannu Bernhardu Fischera von Erlachu opise i »mjere« splitske palače i njezinih najvažnijih građevnih spomenika. Iz jednog Marchieva pisma pjesniku Jerolimu Kavanjinu, međutim, doznajemo da je Marchi naručio i crtača koji je, prema njegovim uputama izradio nacрте, koje će Fischer von Erlach dopuniti rekonstrukcijama i dati gravirati. Marchi uza svu svoju široku naobrazbu zacijelo nije bio i toliko vješt crtač da bi sam mogao izraditi potrebne nacрте, ili ih je čak izradio, ali nevješto i amaterski, pa mu je bio potreban stručnjak da ih uredno

³⁵ Ivan Chiudina u »Il Dalmata« Zadar, 31. V. 1890, br. 43, str. 1.

³⁶ D. Božić-Bužančić, nav. dj., bilj. 30, str. 87.

³⁷ D. S. Karaman, nav. dj., bilj. 31, str. 13.

³⁸ Jerolim Kavanjin, *Bogatstvo i uboštvo*, II. izd. Zagreb 1913, pjevanje V, strofe 151—159, str. 83—84.

³⁹ Historijski arhiv u Splitu — AMM. Arhivsku građu o I. P. Marchiu i njegovu biografiju priprema za objavljivanje Danica Božić-Bužančić.

⁴⁰ Il Nazionale, Zadar, 30. XII 1868, br. 105, str. 419.

⁴¹ H. Aurenhammer, nav. dj., bilj. 7.

⁴² D. Božić-Bužančić, nav. dj., bilj. 34, str. 132.

³¹ Dujam Srećko Karaman, *Hrvatska akademija i gospodarsko društvo u Spljetu*. Split 1899.

³² Č. Čičin-Sain, *Ilirska akademija u Splitu, njeno vrijeme i sjedište*. Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 3, Split 1952, str. 9.

³³ I. Milčetić, *Dr. Julije Bajamonti*. Rad JAZU 192, Zagreb 1912; str. 129; G. Novak, *Povijest Splita*, III, Split 1978, str. 1439.

³⁴ Danica Božić-Bužančić, *Veze Ivana Petra Marchia s Filipom Riceputijem*. Kulturna baština, Split VIII/1982, br. 13, str. 131—134.

precрта ili dopuni na samom mjestu. Našao ga je u splitskom slikaru Vicku Paternu, podrijetlom iz Italije.

U arhivskoj ostavštini obitelji Kavanjin-Capogrosso u Muzeju grada Splita postoji i Marchievo pismo na talijanskome Jerolimu Kavanjinu, kojemu se datum može tek približnom točnošću odrediti:

Beč 10. svibnja 1710. (?)

Presvijetli Gospodine, gospodine moj
velepoštovani,

Ogđađao sam odgovoriti na drago mi Vaše (pismo) od 25. veljače, da bih Vam mogao nešto reći o knjigama koje mi Vaša erudicija sugerira, kad me evo usreći Vaše novo pismo od 28. minulog mjeseca ožujka.

Da se vratim dakle prvom pismu. Znajte da ima malo knjižara u ovoj prijestolnici, da prodaju samo pravne knjige i sl., ali po dvostrukoj cijeni nego u Veneciji, a kad su sajmovi, naiđu frankfurtski i lajpciški knjižari, ali s modernim knjigama, tako da je nemoguće naći starinu. Ni s najvećim marom nisam uspio naći »De imitatione« u hrvatskom prijevodu našega Anastasija Đurđevića, koji je još prije jednog stoljeća ovdje štampan.⁴³

Stemografiju Pavla Ritera⁴⁴ dao mi je on sam, ali djelo od malog značenja, a svoj traktat »De Aris itd.« nije nikada objelodanio. Po njegovu sam napatku kupio jednu modernu knjigu o životima svetih Ćirila i Metoda, što ju je napisao neki moravski župnik, a koji ih prikazuje kao apostole svih zemalja u kojima se govorilo slavenskim jezikom, pa tu uvrštava i Dalmaciju i krupno griješi, jer Dalmacija bijaše kršćanska i katolička i ona bijaše dala rimskoj Stolici pontifekse nekoliko stoljeća prije nego su se rodili Ćiril i Metod. Ti njemački Slaveni stavljaju po modernom običaju velike naslovne stranice na svoje knjige i mnogo obećavaju, ali sadržaj knjiga ne odgovara. Vitez Riter mi je prijatelj; štampao je još nekoliko djela na latinskom i na hrvatskom jeziku, ali nisu naročita. Kaže da ima neke podatke s kojima bi se mogao kritički osvrnuti na »De Regno Dalmatiae et Croatiae« našega Lucija,⁴⁵ ali njegove odmakle godine zaštićuju nas od ovakvih smetnja, jer je on star i siromašan i, što mu je najteže, ne nalazi mecene. Ostale ću knjige dati potražiti u donjoj Njemačkoj.

Smatrao sam da je bolje da se Šoltanima, koji su pod istragom, sa naše strane pokaže samilost i popuštanje, da bismo tako tim budalama pokazali da mi bližnjemu želimo samo dobro i sreću, a to je mir i spokojstvo; ali će Vaše Presvijetlo Gospodstvo, koje je dugom praksom steklo mudrost i znanje, umjeti voditi tu parnicu, nastojeći stalno da se utišavaju razmirice, koje su u našim jadnim krajevima većinom kao kozja

dlaka, ali ponekad dovode do propasti, a stalno zadaju obiteljima neprilike.⁴⁶

Nastojat ću pronaći neki rijedak predmet za Galeriju Vašeg Presvijetlog Gospodstva prigodom sajma o Duhovskim praznicima, kad obično svraćaju trgovci iz Nürnberga.⁴⁷

Kako već rastu pjevanja Spjeva Vaše Muze na hrvatskom jeziku, a ja se nadam da stilom i izrekama i metrom neće zavidjeti ni najhvaljenijim poemama, tjera me prirođena taština smrtnika, koji želi da ovjekovječi svoje ime i ime svoje obitelji, da Vas zamolim da pronađete (u Spjevu) neki dobar kutak za našu obitelj, a ja Vam obećajem da ću Vam to uzvratiti, iako nezgrapnim stilom u prozi, kad opet budem uzeo u ruke hrvatsko (ilirsko) pero.⁴⁸

Vašem Presvijetlom Gospodstvu zahvaljujem na trudu oko sastavljanja svjedočanstva o zaslugama Maslinice (Porto Oliveto)

— — —

Preporučam da se dade Paterniju da izradi nacрте starina, samo da budu iscrpno izvedeni i hitno dostavljeni, jer svi danas veličaju njegove radove, a za to imamo solidan i očigledan dokaz.

(Ivan) P(etar) Marchi.⁴⁹

Vidjeli smo da je Ivan Petar Marchi nekoliko puta bio u Beču, a od 1712. do 1714. boravio je u austrijskoj prijestolnici i sigurno tada dao Fischeru von Erlachu potrebne podatke o splitskim starinama, a u jednom od ranijih pisama Kavanjinu (koja nam nisu sačuvana) naveo je Vicka Paternia kao najpogodnijeg crtača tih starina, pa u citiranom pismu ponovno podsjeća Kavanjina na to i požuruje narudžbu crteža. Iz navedenog pisma doznajemo o njegovom (i Kavanjinovom) zanimanju za knjige o dalmatinskoj povijesti i starinama,

⁴³ Ivan Lučić-Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amsterdam 1666.

⁴⁴ Ivan Petar Marchi je imao brojne posjede na otoku Šolti i sagradio je dvorac u Maslinici, pa se, kako je to bio običaj u Dalmaciji, često parničio s kolonima koji su obrađivali njegove zemlje. Pjesnik Jerolim Kavanjin bio je profesijom odvjetnik i vodio je i Marchieve parnice.

⁴⁷ Pjesnik Jerolim Kavanjin imao je bogatu zbirku starih predmeta, slika, oružja i sl. koju je zvao »galerietta«. Povukavši se u starijim godinama u Sutivan, gdje je sagradio ljetnikovac i pisao svoj spjev, prenio je tamo i zbirku. Naslijedila ju je obitelj Capogrosso-Kavanjin, a nakon brojnih neprilika uoči, za vrijeme i neposredno nakon posljednjeg rata spašeni su i pohranjeni njezini ostaci u Muzeju grada Splita.

⁴⁸ Kavanjin je u više strofa svoje poeme opjevao ugled i mudrost Ivana Petra Marchia i istaknute članove njegove obitelji. (Vidi bilj. 38).

⁴⁹ »Raccomando i disegni delle antichità che si facciano fare dal Paterni, purché siano con ampiezza estesi, a con sollecitudine trasmessi, mentre oggidi tutti magnificano le cose sue; e noi ne abbiamo un fondam(en)to solido, e palese.

Giovanni Pietro Marchi«

Arhivska skupina obitelji Capogrosso-Kavanjin, Muzej grada Splita. Pismo je pronašao i prepisao C. Ćičin-Šain, tada direktor Muzeja, koji je skupljao građu za Marchievu monografiju. Prijepis i prijevod pisma su u rukopisnoj ostavštini u istome Muzeju (CCS-23/XV).

⁴³ *De imitatione Christi* njemačkog autora Thomasa Kempisa (1379—1471).

⁴⁴ Pavao Ritter Vitezović (1652—1713), *Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio*. Beč 1701.

kao i o njegovom prijateljstvu s Pavlom Ritterom Vitzevićem, čije djelo prilično omalovažava.

O slikaru Vicku Paterniu, čije su radove tada »svi veličali« naša povijest umjetnosti, nažalost, ne zna ništa. Nije nam poznato ni jedno njegovo djelo, iako je teško vjerojatno da nijedno nije sačuvano. Ipak je marljivi istraživač prošlosti i stanovništva otoka Brača Andro Jutronić zabilježio nekoliko, premda oskudnih, ipak dragocjenih, podataka o njemu, ne dovodeći ga, dakako, u vezu s Marchijem i Fischerom von Erlachom. Podatak o popu Vicku Paterniu našao je u splitskim matičnim knjigama, gdje ga kao kuma spominju 1711. godine. Dalje Jutronić navodi da su u jednoj rukopisnoj knjizi u selu Dračevici na otoku Braču zabilježeni podaci o njemu, dok se u bratimskoj knjizi u Donjem Humcu, također na Braču, navodi da je 1734. naslikao ili popravio zastavu bratovštine (koje su zastave bile oslikane). Umro je u Dračevici 10. rujna 1761, a mogao je biti rođen oko 1681. Ne smije ga se zamijeniti s drugim Vickom Paterniem, rođenim u Splitu 1714.

A. Jutronić pretpostavlja da je Paterni crtao i plan antičke Salone za Farlatia.⁵⁰

U Dračevici sam našao u posjedu Vice Šimunović Jerčić navedenu rukopisnu povijest toga sela, što ju je 1775. napisao tadašnji župnik Nikola Šimunović.⁵¹

Među podacima o dračevskim župnicima autor navodi osnovne podatke i o Vicku Paterniu, koji je također tu župnikovao.

»Bio je (župnik) neki Don Vincenzo Paterni, Talijanac (Latino), čovjek dobar i odličnog ponašanja. Bavio se slikarstvom i bio je dobar povjesničar (Faceva Pittore, ed era buon Storico). Život je završio ovdje u Dračevici. Ipak mnogo godina nije obavljao župničku službu jer je postajao slijep i gluhi... Umro je u kući Jakova Žuvića, gdje je stanovao, i pokopan je u nadpopovskoj crkvi u Nerežišćima u grobnici Bratovštine Gospe od Karmela.«⁵²

Vidjeli smo da je I. P. Marchi sudjelovao s Filipom Riceputiem u zamisli velike crkvene povijesti naših krajeva, koju je zatim sastavio D. Farlati, a dovršio J. Coleti. Objavljena je od 1751. do 1819. u osam debelih svezaka velikog formata, na latinskom jeziku i služi kao neiscrpno vrelo povijesnih podataka i citiranih dokumenata od najstarije povijesti do toga doba.

Prve tri knjige i peta ilustrirane su manjim brojem bakroreza vrlo loše grafičke izvedbe, bez potpisa gravera. Jedino je alegorijsku vinjetu Venecije na naslovnoj stranici svakog sveska gravirao poznati mletački

slikar i grafičar Antonio Zucchi, koji je rezao i neke grafike u knjizi Roberta Adama o Dioklecijanovoj palači.

Prva knjiga »Illyricum sacrum«⁵³ ima nekoliko geografskih i topografskih karata, rađenih prema postojećim kartama i planovima toga doba: Ilirika, rimske Dalmacije, antičke Salone, područja Salone, solinske biskupije. Likovno su obrađene ove grafike: Alegorijski lik Crkve i područja Ilirika (prednaslovna stranica); rekonstrukcija antičke Salone (»Salona«, str. 278—279); tlocrt mauzoleja (str. 390—391); pročelje i presjek mauzoleja (str. 390—391); peristol, perspektiva s tlocrtom (»Prospectus sacelli S. Joannis Baptistae e regione aedis metropolitanae«, str. 390—391); zvonik katedrale i istočna strana peristila (»Turrus S. Domini...« str. 390—391); oltar sv. Dujma (»Altare et sepulcrum S. Domini primi Salonarum episcopi et martyris«, str. 392—393); solinski mučenici na lateranskom mozaiku u Rimu (str. 478—479, 492—493); oltar sv. Staša (»Altare et sepulcrum S. Anastasii martyris«, str. 738—739).

Druga knjiga⁵⁴ ima gravuru s tlocrtom Dioklecijanove palače, rađenu prema ilustraciji Spoonova putopisa (str. 396—397); Fischerovu von Erlachovu rekonstrukciju Dioklecijanove palače (»Palatium Diocletiani ex quo Spalatium civitas«, str. 396—397); solinske mučenike pod carom Dioklecijanom (»Martyres divique Salonitani ex genere Diocl. imperatoris«, str. 470—471) i šest gravura solinskih reljefa, uglavnom nadgrobnih stela (tab. VII—X, XVI, XXX).

Treća knjiga⁵⁵ ima graviranu ilustraciju kapele sv. Arnira s oltarom, ali bez ucertane skulpture i reljefa (str. 206—207).

Četvrta knjiga nema ilustracija, a peta⁵⁶ sadržava pet gravura rake sv. Šimuna u Zadru, koje je kao crtač potpisao Ivan Krstitelj Augusti Piteri.⁵⁷

Ostali svesci »Illyricum Sacrum« nemaju graviranih ilustracija.

Ključ za atribuciju crteža po kojima su izvedene neke od navedenih grafika pruža nam ona peristila Dioklecijanove palače. Ona je identična s Farlatievim (odnosno Paternievim) crtežom u Fischerovoj von Erlachovoj ostavštini i s grafikom izvedenoj po njoj u njegovom albumu. Savjesni don Frane Bulić, koji je gotovo sve knjige Arheološkog muzeja ispunio svojim bilješkama i primjedbama, dopisao je uz tu grafiku u Farlatia »Vincentius Paternus, presbyter«. Veza između grafike u Farlatia i u Fischera von Erlacha očita je, pa je shvatljiva Bulićeva (a i Jutronićeva) primjedba da su

⁵⁰ A. Jutronić, *Muzičari, slikari, zlatari i graditelji u starom Splitu*. Mogućnosti, Split 1956, br. 4, str. 316—317.

⁵¹ Diversarum Scripturam

Collectio

Historia Dračevice

Continens omnes et singulas tam publicas quam privatas notas circa erectiones dicarum Ecclesiarum ibi existentium, Auctore Reverendo Nicolao Simunovich Cappellano, primoque Rectore ecclesie Immaculate conceptionis

Posterorum beneficio.

MDCCLXXV

⁵² Nav. rukopis, str. 11.

⁵³ *Illyrici sacri / Tomus primus / Ecclesia Salonitana / ... / auctore / Daniele Farlato / Venetiis, MDCCLI / ...* (Biblioteka Arheološkog muzeja u Splitu).

⁵⁴ *Illyrici sacri / Tomus secundus / Ecclesia Salonitana / ... / Venetiis, MDCCLIII / ...*

⁵⁵ *Illyrici/sacri / Tomus tertius / Ecclesia Spalatensis / olim Solonitana / ... / Venetiis MDCCLXV / ...*

⁵⁶ *Illyrici/sacri / Tomus quintus / Ecclesia Jadertina / cum sufraganeis / et Ecclesia Zagrabiensis / ... / Venetiis, MDCCLXXV / ...*

⁵⁷ Io: Baptista Augusti Piteri del.

gravure u Farlatia rađena prema Paternievim crtežima, jednako kao i one u Fischera von Erlacha.

Jedan detalj, međutim, dokaz je da graveri za Farlatievo djelo nisu radili izravno prema Paternievim crtežima, već prema grafikama iz Fischerova von Erlachova albuma »Entwurff...«, koje su grafike rađene prema Paternievim crtežima. Na crtežu iz Fischerove von Erlachove ostavštine u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, naime, nema na peristilu žive osobe. Graver koji je radio za Fischerov von Erlachov album ugravirao je u prvom planu čovjeka koji se igra s psom. Tu scenu nalazimo i na graviri u Farlatievu djelu, što dokazuje da Farlatievi graveri nisu radili prema izvornim Paternievim crtežima, već prema gravirama u Fischerovu von Erlachovu albumu.

Dokaz toj tvrdnji je i Fischerova von Erlachova rekonstrukcija Dioklecijanove palače reproducirana u Farlatievom djelu. Budući da u Fischerovu von Erlachovu albumu nije našao i tlocrt Dioklecijanove palače, uzeo ga je Farlatiev graver iz ranijeg Spoonova putopisa, iako on uopće ne odgovara Fischerovoj von Erlachovoj rekonstrukciji Dioklecijanove palače.

Prvo bečko izdanje »Entwurffa...« izašlo je 1721, drugo lajpciško 1725. godine, dok je prvi svezak Farlatieva »Illyricum Sacrum« tiskan 1751, drugi 1753, a treći 1765, pa se Farlati mogao koristiti Fischerovim von Erlachovim albumom da prema njegovim ilustracijama dađe gravirati peristil i rekonstrukciju Dioklecijanove palače.

Jesu li neke od ostalih navedenih gravira u Farlatievu djelu rađene prema izvornim Paternievim crtežima, to zasada, bez odgovarajuće dokumentacije, nije moguće dokazati, ali to nije nemoguće znajući udio I. P. Marchia u Farlatievu djelu i njegovo pozitivno mišljenje o slikaru Paterniu, koji je tada živio i djelovao u Splitu.⁵⁸

Nijedno djelo tog slikara nije nam poznato, ali ima u splitskim crkvama slika iz toga doba koje stilski i po nekim tehničkim srodnostima možemo povezati uz djelatnost jednog anonimnog slikara, koji bi mogao biti Vincenzo Paterni.

*

Na kraju postavlja se pitanje je li Dioklecijanova palača (posredništvom Marchia i Paternia) utjecala na opus Fischera von Erlacha i je li posredništvom Fischerova von Erlachova »Nacrta historijske arhitekture«

utjecala na razvitak evropske barokne, odnosno klasičističke arhitekture?

Dok je britanski arhitekt Robert Adam pedesetak godina kasnije proučavao, na samom mjestu snimao i u posebnoj monografiji objavio isključivo Dioklecijanovu palaču u Splitu, ta je palača, iako kao najbolje sačuvana antička civilna građevina u svijetu, u Fischerovu von Erlachovu djelu bila tek jedan od mnogih starih građevnih spomenika, a ni taj nije on osobno ni vidio, ni proučavao, ni snimao na samom mjestu, nego obradio i rekonstruirao tek na temelju primljenih podataka i crteža. Stoga je shvatljivo da splitska palača nije mogla odigrati presudnu ulogu u općem Fischerovu von Erlachovu graditeljskom opusu. Osim toga, taj je veliki graditelj bio pod prejakim utjecajem kako Borominijeve barokne arhitekture, tako one reprezentativne francuske, da bi se potpuno mogao predati utjecaju kasnorimske arhitekture Dioklecijanove palače.

Pa ipak u najistaknutijem Fischerovu von Erlachovu ostvarenju, u njegovom životnom djelu, crkvi sv. Karla Boromejskog u Beču, nalazimo analogija s nekim elementima reprezentativnog kasnorimskog »baroka« prisutnog u Dioklecijanovoj palači. Tip centralne građevine s kupolom (istina ne kružne, već elipsoidne) kao u Dioklecijanovom mauzoleju; jednako reprezentativni antički portik sa stupovima i zabatom pred njom. Ali i jedno i drugo mogao je bečki arhitekt naći i u nekim drugim antičkim građevinama, npr. u rimskom Pantheonu. Svakako su očiti i uvjerljiviji asocijacija dva monumentalna stupa s pojasima reljefa i likom na vrhu što flankiraju pročelje Sv. Karla s jednakim golemim stupovima što ih je Fischer von Erlach zamišljao sa sjeverne strane splitskoga peristila, nasuprot protivu. Jasno je da je kao prvi uzor imao rimske spomen-stupove Trajana i Marc-Aurelija, ali oni su podignuti i postavljeni zasebno, neovisno jedan o drugomu, dočim u Fischerovoj von Erlachovoj rekonstrukciji Dioklecijanove palače i u njegovoj bečkoj crkvi oni, simetrično i frontalno postavljeni, tvore novu markantnu dekorativno-arhitektonsku cjelinu.

Na Roberta Adama Fischerov von Erlachov album nije izvršio nikakav utjecaj jer bi ga on bio spomenuo da ga je poznavao tijekom rada na Dioklecijanovoj palači, pa i kritizirao u svome djelu. A kada je 1764. objavljena Adamova monografija o Dioklecijanovoj palači, mnogo iscrpniji i vjerniji snimci i vjerodostojnije rekonstrukcije splitske palače bacili su u sjenu nedovoljno dokumentiranu i umnogome fantastičnu Fischerovu von Erlachovu njezinu rekonstrukciju.

Ipak je palača cara Dioklecijana ostala u reprezentativnom izdanju Fischera von Erlacha kao jedna od najmonumentalnijih i najljepših svjetskih građevina iz prošlosti.

⁵⁸ Osim potpisanog I. K. Augustia Piteria pod gravurama rake sv. Šimuna, poznato nam je jedino da je crtež za gravuru Staševa oltara radio Giovanni Battista Camozzini (kojemu don Frane Bulić pripisuje i plan antičke Salone). M. Ivanišević, *Juraj Dalmatinac u Splitu godine 1444. i 1448.* Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 3—6, Zagreb 1979—1982, str. 143.

Duško Kečkemet

FISCHER VON ERLACH'S DRAWINGS AND PRINTS OF
DIOCLETIAN PALACE

In his book *Entwurff einer historischen Architectur*, published in Vienna in 1721, in Leipzig in 1725, and the English edition in London in 1735, among the prints of many a famous world edifice the Austrian architect J. B. Fischer von Erlach provides his ideal reconstruction of Emperor Diocletian's ancient palace in Split and some of its integral parts. Fischer von Erlach's drawings and prints are in the National and University Library of Zagreb.

Fischer von Erlach obtained data, measures and drawings from Ivan Petar Marchi of Split. These were made on the spot by painter Vincenzo Paterni, the central figure of the study.

To a certain extent, Fischer von Erlach's work on the reconstruction of Diocletian Palace influenced some of his architectural designs, especially Karlskirche in Vienna.

Kruno Prijatelj

TWO ALTARPIECES BY EUGENIO MORETTI LARESE AT
VODICE

The parish church at Vodice near Šibenik houses two altarpieces signed by the Venetian painter Eugenio Moretti Larese (1822 — 1874), recently restored at Split's Regional Institute for Monument Protection. The first one depicts the figure of Christ in the upper section; Sts. Stanislaw Kostka and Vincent the Martyr of Saragossa are shown in the lower part. The second altarpiece presents the Holy Family. The paintings are typical of the master in that they merge figural reminiscences of the late seventeenth century with the predominant Post-Classical elements.

Following a detailed analysis of these paintings is a list of works by the other Venetian painters from the late seventeenth and the eighteenth century in Dalmatia, which attests the continuity of artistic contact between Venice and the towns of our Dalmatian coast even after the fall of St. Mark's Republic (Vincenzo Pellegrini, Liberale Cozza, Teodoro Matteini, Natale Schiavone, Antonio Zona, Pompe Molmenti).

Marija Stagličić

THE BELFRY OF ZADAR CATHEDRAL CONTINUED

I first wrote about the construction of the belfry for Zadar Cathedral, designed by the English architect T. G. Jackson, in *Peristil* no. 25, 1982. It is the second time I deal with the same matter, since a description of

the first design for this work has been found, submitted by architect Bertolini of Zadar. Furthermore, Jackson's letters to Zadar church parish relating to the same matter have been found.

In a comparative manner this article also deals with there simultaneous undertakings: the enlargement of Zadar belfry, the restoration of Split's Cathedral belfry, and the plan for the construction of a belfry near St. Jacob's in Šibenik.

Boris Vizintin

ROMOLO VENUCCI'S FUTURISM AND
CONSTRUCTIVISM

After his return to Rijeka in 1928, Venucci painted the frescoes of the Capuchin Church atrium, sculpted the angels for the facade of the Kozala votive church, and made a number of oil paintings, watercolors and drawings, which were displayed at international exhibitions in Rome (1928), Florence (1929), Genoa (1930), and Udine (1930). With his works he participated in more than 50 local, domestic and international exhibitions (Varese, Budapest, Zagreb, Florence, Belgrade, Trieste, Rijeka, Rostock, Faenza, Banjaluka). As a student he joined the Hungarian avant-garde art groups UME and KUT; he is also one of the founders of the Croatian Association of Artists in Rijeka. He received several awards, e.g. the one given by the city of Rijeka, as well as by the government, for his artistic achievements.

Stanko Piplović

ARCHITECT PETAR PEKOTA

The author outlines the life and work of architect Petar Pekota, who lived in the first half of the 19 c. During the French administration of Dalmatia he attended the boarding school in Zadar. Architect Basilio Mazzoli, a well-known champion of Neoclassicism, was among his teachers. Pekota soon won high marks for his diligence and talent. His whole career is tied to the provincial headquarters for public works in Zadar. From the very beginning he was assigned to important projects, e.g. the construction of a provisional quarantine hospital at Makarska in 1815, when the plague epidemic broke out in Bosnia. As a district engineer he was both the organizer and overseer of the construction and repairs concerning many a building essential to the new organization of local administration, church, judiciary, health service, school system, post, maritime affairs, and especially roads. He contributed to the development of a relatively poor road network in Central Dalmatia.